

«δεν ήταν μόνο ότι οι ουλεμά είχαν πίσω τους τον ιερό νόμο και με τον τρόπο αυτό έδιναν νομιμοποίηση στο καθεστώς, αλλά και συνέβαινε συχνά οι ουλεμά, που ήταν αυτόχθονες στις συγκεκριμένες περιοχές, να ενεργούν ουσιαστικά ως μεσολαβητές ανάμεσα στον ντόπιο πληθυσμό και τον Τούρκο διοικητή».'?

Σε αντίθεση με την ιδεολογική ομοιογένεια που φαινόταν να διακρίνει τα μέλη της τάξης των ουλεμά σε θρησκευτικά θέματα, η διαφοροποίηση ήταν αυτή που χαρακτήριζε το θρησκευτικό πιστεύω του απλού λαού. Άλλωστε, ο γνωστικισμός που διακρίνει το ισλαμικό θρήσκευμα επέτρεπε τη δημιουργία διαφορετικών σχολών σκέψης και ερμηνείας του ισλαμικού δικαίου. Επίσης, η πολιτική του διαχωρισμού των κατοίκων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, με βάση το θρήσκευμά τους, σε μιλλιέτ (millet) συνέβαλλε τα μέγιστα στη λειτουργία της ισλαμικής θρησκείας ως μηχανισμού κοινωνικής ολοκλήρωσης. Όμως, στις παραδοσιακές κοινωνίες η έννοια της κοινωνικής ολοκλήρωσης είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την κοινωνικοποίηση των ατόμων μέσα από τμήματα της κοινωνίας όπως η οικογένεια, η φυλή ή η κοινότητα. Ωστόσο, επειδή η κοινωνική ολοκλήρωση γινόταν κατανοητή μέσα από θρησκευτικούς όρους, ήταν φυσικό οι μουσουλμάνοι ασκητές (σούφι) αλλά και τα διάφορα μοναχικά τάγματα (tarikats) να ασκήσουν σημαντική επιρροή στη διαμόρφωση της συλλογικής ταυτότητας των μουσουλμάνων κατοίκων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η διαφοροποίηση δε των τελευταίων έγινε με βάση τις αρχές των σούφι ή των tarikats που ωλουθούσαν."

Οι παραπάνω πρακτικές όμως οδήγησαν στη δημιουργία δύο διαφορετικών Ισλάμ εντός της μουσουλμανικής κοινότητας: του ορθόδοξου σουνιτικού Ισλάμ, που εκπροσωπεί την πολιτική φιλοσοφία, την κουλτούρα και τις ιδεολογικές και οικονομικές επιδιώξεις της άρχουσας κρατικής τάξης, και ενός λαϊκού, μυστικιστικού, ετερόδοξου ή και ορθόδοξου Ισλάμ των πολυπληθών εξουσιαζόμενων μουσουλμανικών πληθυσμών της Αυτοφάτοιαξ." Η λειτουργία των μυστικιστικών θρησκευτικών ταγμάτων ως «μεσαζόντων» μεταξύ κέντρου και περιφέρειας, άρχουσας τάξης και απλού λαού, υπήρξε καταλυτικός παράγοντας στο διαχωρισμό του Ισλάμ σε λαϊκό και ηγετικό. Η απουσία δευτερευόντων πολιτικών θεσμών, όπως η εκκλησία και οι φεουδάρχες-ηγεμόνες στα κράτη της Δυτικής Ευρώπης κατά το Μεσαίωνα και οι δήμοι στις αυτόνομες πόλεις της Δύσης κατά την περίοδο της Αναγέννησης, ώθησε τους πιστούς να επιδιώκουν τη μύηση στα μυστικιστικά τάγματα και κάποιες κοινωνικές ομάδες στα τάγματα εκείνα που έχουν πρόσβαση στην κεντρική εξουσία (όπως το τάγμα των Μεβλεβήδων που είχε άμεση επιρροή στο σουλτάνο-χαλίφη και στο περιβάλλον του, και το τάγμα των Μπεκτασήδων που ασκούσε επιρροή στο στρατιωτικό σώμα των γενίτσαρων).

γ. Σχέσεις Ισλάμ και πολιτείας κατά την περίοδο των Νεότουρκων

Η αλματώδης αύξηση της πολιτικής, οικονομικής και στρατιωτικής ισχύος των δυττωευρωπαϊκών κρατών και η μείωση της αντίστοιχης δύναμης του οθωμανικού κράτους προσέφεραν μοναδική ευκαιρία στα ανήσυχα πνεύματα του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα να αναζητήσουν όχι μόνο τα αίτια αυτής της πτώσης αλλά και την κατάλληλη οδό για την επάνοδο του κράτους σε μια θέση που πίστευαν ότι του ανήκε ιστορικά, αυτή του μέλους της ομάδας των ισχυρών κρατών του πλανήτη μας. Όσοι υποστήριζαν την ανάγκη πολιτικών μεταρρυθμίσεων στο οθωμανικό κράτος, δηλαδή τα μέλη της στρατο-γραφειοκρατικής ελίτ, δεν έβλεπαν μόνο το σουλτάνο ως εμπόδιο για την «πρόοδο» αλλά και τις ορδές των δερβίσηδων (dervish), οι οποίες κατά την άποψή τους ευνοούσαν την ανάπτυξη μαγικών-μυστικιστικών θέσεων και εμπόδιζαν την ορθολογική θεώρηση του κόσμου. Για μια μεγάλη μερίδα εκσυγχρονιστών οι μεταρρυθμίσεις και η εκδυτικοποίηση του κράτους ήταν σχεδόν συνώνυμα.

Ταυτόχρονα εκδηλώθηκε μια κίνηση για μεταρρυθμίσεις στο χώρο της θρησκείας. Οι εκφραστές της ισχυρίζονταν ότι οι πολλές δεισιδαιμονικές πρακτικές που γεννήθηκαν στο Ισλάμ εμπόδιζαν την κατάλληλη αντίδρασή του στις εξελίξεις της σύγχρονης εποχής. Για την αναζωογόνησή του απαιτούνταν μια νέα ερμηνεία του Κορανίου και των aHadith αλλά και αφομοίωση στοιχείων που προσφέρουν οι μοντέρνοι καιροί σε θέματα διαδικασιών και οργάνωσης. Για τους θρησκευτικούς μεταρρυθμιστές δεν υπάρχει αντίφαση μεταξύ του αληθινού Ισλάμ και των σύγχρονων επιστημών.

Το γεγονός ότι οι κύριοι εκπρόσωποι του ρεύματος που εξέφραζε την ανάγκη θρησκευτικών μεταρρυθμίσεων, ο Muhammed Abduh, ο Rashid Rida και ο Jammal ad-Din «al-Afgani», ήταν πιο πολύ ελεύθεροι στοχαστές και λιγότερο πιστοί μουσουλμάνοι έπαιξε σημαντικό ρόλο στην αντιμετώπιση των ιδεών τους ως άκρως επικίνδυνων για τους θρησκευτικούς ηγέτες. Μπορεί στόχος των μεταρρυθμιστικών σχεδίων τους να ήταν η ανασύσταση ενός ισχυρού, μοντέρνου ισλαμικού πολιτισμού ο οποίος θα είχε διάρκεια απέναντι στη Δύση, η συνύπαρξη όμως σύγχρονων (συνταγματικός έλεγχος) και παραδοσιακών (επιστροφή στις αρχές του Κορανίου) ιδεών σε ένα νέο οθωμανικό ισλαμικό κράτος αποτελούσε μεγάλη απειλή για τις υπάρχουσες πολιτικές και εκπαιδευτικές εξουσίες του θρησκευτικού κατεστημένου. Είναι χαρακτηριστικό ότι η κριτική στάση που κράτησαν εξέχοντα μέλη της κίνησης αυτής, όπως ο ποιητής Mehmet Akif και ο Abdullah Cevdet, έναντι των παραδοσιακών τρόπων άσκησης της ισλαμικής θρησκείας επέφερε την εχθρότητα όλων σχεδόν των ηγετών της μουσουλμανικής κοινότητας. Μάλιστα, και οι δύο θεωρήθηκαν οπαδοί της κεμαλικής ιδεολογίας, παρά το γεγονός ότι στα συγγράμματά τους διακρίνει κανείς εύκολα τη θρησκευτική τους ευαισθησία.

Αν και η πλειονότητα των μεταρρυθμιστών πολέμησε σφοδρά τον εθνικισμό ως στοιχείο που θα προκαλούσε τη διαίρεση της παγκόσμιας ισλαμικής κοινότητας, υπήρξαν ορισμένοι από αυτούς που τον αποδέχθηκαν. Ο κυριότερος εκπρόσωπος της ισλαμικής εθνικιστικής κίνησης ήταν χωρίς αμφιβολία ο Ziya Gokalp. Ο Gokalp, επηρεασμένος από το έργο του Γάλλου κοινωνιολόγου Emile Durkheim, είδε τη θρησκεία ως ιδεολογική έκφραση της κοινωνίας. Θεώρησε λοιπόν απαραίτητη προϋπόθεση για τη σωστή λειτουργία της θρησκείας την προσαρμογή της στην τουρκική κοινωνία. Η παραδοσιακή Σαρία, υποστήριξε, έπρεπε να συμπληρωθεί ή να αντικατασταθεί από μια κοινωνική Σαρία, δηλαδή από τουρκικές συνήθειες και παραδόσεις. Την ενότητα όλων των μουσουλμάνων τη θεωρούσε ιδανική αλλά μη πραγματοποιήσιμη. Επειδή οι Τούρκοι υπήρξαν για πολλές εκατονταετίες οι αληθinoί υπερασπιστές του Ισλάμ, πίστευε ότι η θρησκεία όφειλε να εκτουρκιστεί περαιτέρω. Αυτό σήμαινε τη χρήση της τουρκικής στη θέση της αραβικής γλώσσας στις προσευχές, στην απαγγελία του Κορανίου και άλλων θρησκευτικών κειμένων." Δεν αποτελεί λοιπόν έκπληξη το γεγονός ότι οι κεμαλιστές δανείστηκαν πολλά στοιχεία των μεταρρυθμίσεων που υποστήριζε ο Gokalp και προσπάθησαν να τα εφαρμόσουν για την εκδυτικοποίηση της Τουρκίας.

Μερικοί παντουοκιστά;" υπήρξαν περισσότερο κριτικοί και από τον Gokalp ως προς το Ισλάμ, φθάνοντας μάλιστα σε σημείο να το θεωρούν μη τουρκικό στοιχείο. Το ισλαμικό θρήσκευμα, υποστήριζε ο γνωστός παντουοκιστής Hüseyin Nihal Ateie, είναι μία θρησκεία των Βεδουίνων από την αραβική έρημο και δεν έχει καμία σχέση με τον τουρκικό πολιτισμό." Ωστόσο, οι περισσότεροι από τους παντουοκιστές διατήρησαν τη συναισθηματική τους σχέση με το Ισλάμ και ιδιαίτερα με τις μυστικιστικές ιδέες, οι οποίες έδειχναν να προσελκύουν το ενδιαφέρον των ισλαμικών εθνοτήτων του οθωμανικού κράτους περισσότερο από ο,τι η αυστηρή νομιμότητα του ορθόδοξου Ισλάμ. Θα πρέπει όμως να τονιστεί ότι οι πιο αυστηροί μουσουλμάνοι τόσο της μεταρρυθμιστικής όσο και της παραδοσιακής κατεύθυνσης δεν έκρυψαν ποτέ τα αρνητικά αισθήματα που έτρεφαν για τους παντουοκιστές.

Τεράστια υπήρξε η επίδραση των κινήσεων για θρησκευτική μεταρρύθμιση του

Ισλάμ στη φιλοδυτική, στρατο-γραφειοκρατική ελίτ της Αυτοκρατορίας. Αν και πιστοί μουσουλμάνοι, οι περισσότεροι Νεότουρκοι άρχισαν να αντιλαμβάνονται τη θρησκεία ως καθαρά ιδιωτική υπόθεση, η οποία εξ ορισμού δεν θα έπρεπε να έχει καμία ανάμειξη με την προσπάθεια εγκαθίδρυσης δυτικοευρωπαϊκών μοντέλων διοίκησης και οργάνωσης στην πολιτική ζωή του οθωμανικού κράτους. Ιδέες όπως η συνταγματικότητα και η δημοκρατία, αν και δεν διατάραζαν την πίστη των Νεότουρκων στον ισλαμισμό, ωστόσο συνέβαλαν στην άρνηση του παραδοσιακού ρόλου της Σαρία στη διαμόρφωση του καθημερινού τρόπου ζωής. Άλλωστε, οι ριζοσπαστικές μεταρρυθμίσεις που επέβαλε το κεμαλικό καθεστώς, ιδίως την περίοδο 1923 έως 1946, δεν θα ήταν δυνατόν να είχαν γίνει αποδεκτές από το μεγαλύτερο ποσοστό της στρατο-γραφειοκρατικής ελίτ, εάν δεν είχαν βρει γόνιμο έδαφος στις αναζητήσεις των μελών της για μία φόρμουλα που θα συντελούσε στον εκσυγχρονισμό του κράτους.

Εκτός από τα μέλη της στρατο-γραφειοκρατικής ελίτ, το κίνημα για τη θρησκευτική μεταρρύθμιση δεν βρήκε καμία θετική ανταπόκριση από τους θρησκευτικούς ηγέτες αλλά ούτε και από τον απλό λαό. Αν και υπήρξαν λιγοστοί υψηλόβαθμοι ουλεμά που έδειξαν κάποια συμπάθεια προς τους μεταρρυθμιστές, η πλειονότητα απέκρουσε τις ιδέες τους. Όσο για τους ιεραρχικά κατώτερους ουλεμά και τους αρχηγούς των διάφορων θρησκευτικών ομάδων, αυτοί μετατράπηκαν σε δηλωμένους πολέμιους των μεταρρυθμιστικών κινήσεων, διότι οι ιδέες που πρόσβευαν οι τελευταίες έβλαπταν σοβαρά τα πολιτικά και οικονομικά τους συμφέροντα. Η εφαρμογή δυτικών προτύπων τόσο στον τρόπο άσκησης της πολιτικής εξουσίας στο οθωμανικό κράτος όσο και στον τρόπο λειτουργίας της ισλαμικής θρησκείας θα περιόριζε αισθητά την παραδοσιακά στενή σχέση των αρχηγών των θρησκευτικών οрдών με τους πολιτικο-στρατιωτικούς άρχοντες και τις πελατειακές σχέσεις τους με τους απλούς πολίτες. Η τεράστια εξάπλωση των διάφορων θρησκευτικών ομάδων στην οθωμανική επικράτεια! είχε φέρει τους αρχηγούς τους κοντά στα λαϊκά στρώματα συμβάλλοντας έτσι στην ενίσχυση της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής τους εξουσίας. Το γεγονός ότι οι εισηγητές της θρησκευτικής μεταρρύθμισης δεν προέρχονταν από τέτοιες θρησκευτικές ομάδες δεν τους επέτρεψε την άμεση πρόσβαση στις λαϊκές μάζες.

Επίσης, θα πρέπει να τονιστεί ότι η καταστολή του κινήματος της 31ης Μαρτίου (13 Απριλίου 1909 σύμφωνα με το νέο ημερολόγιο) των φιλοϊσλαμικών ομάδων από τα φιλοδυτικά τμήματα του οθωμανικού στρατιωτικού κατεστημένου άσκησε σημαντική επιρροή στην εξέλιξη των σχέσεων θρησκείας και κράτους στην κεμαλική Τουρκία. Το κίνημα της 31ης Μαρτίου οργανώθηκε από την Ένωση για τη Μουσουλμανική Ενότητα (Ittihad-i Muhammedi Cemiyeti), μέλη της οποίας ήταν χαμηλόβαθμοι αξιωματικοί του στρατού και γραφειοκράτες, καθώς και κατώτεροι θρησκευτικοί λειτουργοί και μαθητές των μεντρεσέδων (medrese), των θρησκευτικών σχολών. Στόχος του κινήματος ήταν να δηλώσει την αντίθεσή του προς τους Νεότουρκους, τα φιλοδυτικά τμήματα της στρατο-γραφειοκρατικής ελίτ, οι οποίοι είχαν καταλάβει πραξικοπηματικά την εξουσία το 1908. Αν και υψηλόβαθμα στελέχη των ουλεμά έδειξαν να υποστηρίζουν τις ιδέες των Νεότουρκων για επιβολή αναγκαίων μεταρρυθμίσεων στο πολιτικό καθεστώς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, τα κατώτερα στελέχη και οι οрдές των δερβίσηδων απέρριπταν κατηγορηματικά τέτοιες ιδέες και πρακτικές. Οι Νεότουρκοι κατάφεραν τελικά να καταστείλουν το κίνημα των ισλαμιστών." Από την εμπειρία τους αυτή όμως διδάχτηκαν ότι οι στενές σχέσεις που είχαν αναπτυχθεί μεταξύ των ηγετών των θρησκευτικών ομάδων και του απλού λαού καθιστούσαν τους πρώτους πανίσχυρους ως αντιπολιτευτική ομάδα. Οι περισσότεροι Νεότουρκοι έκριναν ότι ο μόνος τρόπος που θα τους επέτρεπε να επιβάλουν τις αναγκαίες πολιτικές και πολιτιστικές μεταρρυθμίσεις στη χώρα δίχως αναβολές και τροποποιήσεις ήταν η συγκέντρωση στα χέρια τους δικτατορικών πολιτικών εξουσιών